

УЧАСТЬ ВЧИТЕЛІВ УРСР В ОСВІТНІХ РЕФОРМАЦІЙНИХ ПРОЦЕСАХ (1953-1964 РОКІВ)

Марчук О.А.

Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова

Висвітлено основні тенденції освітніх реформаційних процесів другої половини ХХ ст. в Українській РСР через призму участі в них педагогічної інтелігенції. Проаналізовано джерельну базу та стан наукової розробки історії участі педагогічної інтелігенції в реформуванні освіти України 1953–1964 рр. Представлено участь вчителів в обговоренні, підготовці, прийнятті і втіленні в життя радянської реформи про зміцнення зв'язку школи з життям (1956–1964). Висвітлено політику партійно-радянської влади щодо участі вчителів в реформуванні школи в період хрущовської «відлиги». Проаналізовано ставлення вчителів до реформи школи та врахування їх пропозицій при прийнятті Закону партійно-державним керівництвом та втіленні Закону в життя з допомогою педагогічної інтелігенції.

Ключові слова: історія науково-педагогічної і вчительської інтелігенції, педагогічна інтелігенція, культурно-освітні зрушення 1950–1960-х рр., період хрущовської «відлиги», історичні умови, реформування, структурна перебудова.

Постановка наукової проблеми та її значення. Визначальною передумовою прогресу країни виступає освіченість народу, його інтелект, творчий потенціал особистості. У зв'язку з тим, що в останні десятиліття активно продовжується удосконалення вітчизняної освіти, в сучасній історичній науці знову виникає інтерес до проблем реформи освіти 1953–1964 рр. М.С. Хрущова та учительської інтелігенції даного періоду зокрема. Питання участі в освітніх реформаційних процесах періоду хрущовської «відлиги» вчителів – найважливішої і найчисленнішої групи інтелігенції – на сьогодні досліджене не достатньо. Важливо те, що провідну роль в досягненні будь-яких ідеологічних і політичних цілей суспільства відіграє освіта і виховання, і роль учителів в даному процесі важко переоцінити. Об'єктивне висвітлення особливостей участі вчителів в обговоренні, підготовці, прийнятті і втіленні в життя радянської реформи про зміцнення зв'язку школи з життям (1956–1964) має важливе значення для відновлення історичної правди, з'ясування впливу лібералізації суспільного життя на функціонування освіти зазначеного періоду в цілому.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. У працях радянських дослідників питання участі вчителів в освітніх реформаційних процесах доби хрущовської «відлиги» не знайшло належного висвітлення. Основна увага зосереджувалася на освітній політиці держави, шкільній реформі та суспільній ролі вчительства. Проблема участі вчителів в реформуванні освіти М.С. Хрущовим розглядалася попередніми дослідниками побіжно: найбільше дану проблему в контексті реформи висвітлює Л.Д. Березівська [4], В.О. Огнев'юк [12], О.Я. Завадська [7], М.В. Богуславський [5]; тему вчительської інтелігенції зазначеного періоду частково висвітлює в своєму дисертаційному дослідженні Л.М. Романець [13]; проблему русифікації освіти в період хрущовської «відлиги» відобразив в своїй праці І.В. Коляска [10] та І.М. Дзюба [6]. Таким чином тема залишається актуальною та потребує подальшого комплексного дослідження.

Метою статті є висвітлення особливостей участі вчителів в освітніх реформаційних процесах другої половини ХХ ст., показати їх залежність від тогочасного суспільно-політичного життя. Об'єктом дослідження є реформа школи, предметом – участь у ній вчителів

Досягнення цієї мети вимагає постановки та вирішення таких **основних завдань**: проаналізувати джерельну базу та стан наукової розробки історії участі педагогічної інтелігенції в реформуванні

освіти України 1953–1964 рр.; висвітлити політику партійно-радянської влади щодо участі вчителів в реформуванні школи в період хрущовської «відлиги» та її вплив на участь вчителів в обговоренні та втіленні в життя Закону про зміцнення зв'язку школи з життям і подальший розвиток системи народної освіти в Українській РСР (1959); визначити міру впливу вчителів на реформування школи; проаналізувати ставлення вчителів до реформи школи та врахування їх пропозицій при прийнятті Закону партійно-державним керівництвом; проаналізувати втілення Закону в життя та участь педагогічної інтелігенції в цих процесах.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. У середині 50-х років ХХ ст. з початком науково-технічної революції перебудова економічної сфери вже потребувала не лише кваліфікованих робітників, як у добу індустріалізації, а й підготовлених високоосвічених працівників, а отже, перегляду діючої системи освіти, в цілому освітньої політики уряду. Вперше питання реформування освітньої галузі було порушено на ХХ з'їзді КПРС, що став могутнім імпульсом так званої «хрущовської відлиги». Проголошення мети реформи М.С. Хрущовим в контексті демократичних змін спричинило дискусію українських освітян щодо мети, напрямів і умов перебудови освіти.

ХХ з'їзд став предметом дискусії на Республіканській нараді завідувачів обласно (3–4 лютого 1956 р.) при Міністерстві освіти УРСР. Такого роду наради стали можливими лише при певному демократичному оновленні суспільства. На відміну від сталінської доби учасники наради, розглядаючи проблеми шкільної практики, вносили пропозиції щодо перетворень в галузі шкільної освіти. Прозвучали навіть ідеї розв'язання проблеми з меншістю кількості українських шкіл в порівнянні з російськими [3, с. 42].

М.С. Хрущов прагнув залучити представників різних верств суспільства до участі в реформі. Щоб здійснити це, перед прийняттям безпосереднього закону «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про подальший розвиток системи народної освіти в СРСР» [8] 24 грудня 1958 р. Верховною Радою СРСР, пропонувалося публічно обговорити його в пресі. Учительська інтелігенція була найбільшою групою радянської інтелігенції і відгукнулася на цей заклик. Дискутували педагоги на сторінках журналу «Радянська школа» протягом декількох років [3, с. 43]. В основному обговорення стосувалося проблем перебудови школи, русифікації та

дискримінації україномовних шкіл. Вчителі були і тими, кому доводилося надалі втілювати реформу в життя і стикатися з труднощами її протиріч.

На відміну від попередніх років освітяни дістали можливість розробляти власні навчальні плани та програми, для чого було створено відповідні комісії при Міністерстві освіти УРСР. На нараді голів комісії з удосконалення старих і розробки нових навчальних планів та програм для середніх шкіл (7 вересня 1956 р.) обговорювався зміст удосконалених програм [4, с. 242]. Але, реформа в Україні здійснювалася в контексті загальносоюзної, тому Міністерство освіти РРФСР разом з Інститутом методів навчання АПН РРФСР розробили свій проект програм, який і в подальшому запровадився в життя без широкого обговорення їх на нарадах учителів, на наукових сесіях, на сторінках педагогічної преси. До обговорення цих державних документів Міністерство освіти і науково-педагогічні заклади союзних республік фактично не залучалися. Вчителям загальноосвітніх шкіл довелося лише займатись перекладом цих документів на українську мову. Таке явище не можна визнати нормальним [3, с. 43].

Міністерство освіти УРСР відносно вільно від російського центру, порівнюючи з 30-ми – початком 50-х років ХХ ст., проводило освітню політику. Але, як і в попередні роки, воно погоджувало свою діяльність з ЦК КП України. В освітньому просторі зберігалися загальносоюзні комуністичні ідеологічні канони (русифікація, ленінізація, партизація). Така ситуація для тогочасного суспільства була цілком прийнятною, оскільки автономність освіти в силу історичних обставин була неможливою.

У тезах ХХ з'їзду з'явилися також нові положення. Серед яких п.19 про навчання в школах рідною мовою. З метою розвантаження (насправді русифікації) учнів у процесі вивчення трьох мов (російської, української, іноземної) пропонувалося надати батькам право обирати школу для навчання за мовною ознакою та обов'язкову для вивчення мову (українську або російську) [10, с. 23]. Це положення викликало негативне ставлення українських освітян. Про що свідчить обговорення тез на нараді директорів шкіл з питань прищеплення учням трудових навичок (25-27 листопада 1958 р.). Директори, спираючись на думки вчителів та батьків, висловлювали свої ідеї: «Ми не можемо погодитися з тим, щоб батьки вибирали для своїх дітей школу, тому що школа з українською мовою навчання не буде укомплектована» (Жачан); «Я вважаю, що діти повинні на Україні вивчати російську та українську мови, але більшість шкіл мають бути українськими. Російська школа повинна бути одна на район. Якщо батьки будуть вибирати школу для дітей, то в місті буде російська школа, а в селі – українська» (Манжинська); «Я не можу погодитися з тим, що батьки можуть самі вибирати школу для своїх дітей, тому що тоді не буде ні однієї української школи» (Рябошапко) [15, арк. 26].

Загалом директори шкіл внесли щодо проекту реформи такі пропозиції: створення 11-річної школи; закріплення 8-річних шкіл за певним виробництвом; виготовлення шкільними майстернями певної продукції; створення 11-річних шкіл з певними нахилами; навчання у 8-річній школі розпочинати з 8 років, інша думка – з 7 років; створення шкіл з продовженим днем; удосконалення системи підготовки педагогічних кадрів; покращення фінансування школи.

Після широкого обговорення педагогічною громадськістю проголошених урядом освітніх змін сесія Верховної Ради СРСР 24 грудня 1958 р. прийня-

ла закон «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про подальший розвиток системи народної освіти в СРСР» [9]. Перед школою ставилося завдання не лише формувати матеріалістичний світогляд як основу наукового пізнання світу, а й виховувати духовно багату, морально чисту, фізично досконалу, всебічно розвинуту й освічену, свідому бути корисною суспільству, працьовиту людину [7, с. 14]. Ми вважаємо, що досягти цих завдань освітянам було досить складно, так як не всі мали належний рівень підготовки для викладання за новими програмами, та й далеко не всі школи мали належне матеріально-технічне забезпечення.

Аналіз основних положень документа свідчить про те, що висловлені українськими освітянами ідеї про мову навчання, про загальноосвітню школу як основний тип шкільної освіти, про недостатнє фінансове і матеріальне забезпечення реформи не знайшли реалізації в Законі про школу. Вчителям довелося не тільки перекладати з російської мови українською, а й на основі загальносоюзного закону працювати над його українським варіантом, зберігаючи стратегічні ідеї. Їх перетворили на «гвинтики» ідеологічної системи, на слухняних провідників ідей партії. Усіх, навіть не членів партії, їх зобов'язали виконувати рішення партійних і комсомольських органів [12, с. 71].

Працівники освіти зобов'язані були вивчати марксистсько-ленінську теорію, оскільки з точки зору партійних керівників це мало допомогти працівникам шкіл і відділів народної освіти піднести рівень ідейно-політичного виховання учнів, поліпшити громадсько-політичну роботу школи серед батьків і населення, активно боротися з будь-якими «залишками буржуазної ідеології в свідомості радянських людей» [11, с. 13].

Посилення ідеологічного тиску на вчительство, залучення педагогічних працівників до партійної пропаганди й організації «виборів» та різноманітних політичних заходів мало на меті отримати в собі вчителя безпартійного ідеологічного бійця партії. Партійні функціонери прагнули через систему освіти не лише впливати на формування громадської думки, а й утвердити в суспільстві спотворені комуністичною ідеологією цінності [12, с. 73].

Після прийняття законодавчої бази реформи розпочався її найскладніший період – реалізація Міністерством освіти УРСР, у ході якої простежуються досягнення і прорахунки реформи.

У більшості шкіл республіки 1958/58 н.р. навчально-матеріальна база не відповідала тим вимогам, які були поставлені в законі «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про подальший розвиток системи народної освіти». Вчителі організовували учнів на виготовлення саморобних наочних посібників. Лише в Сталінській області силами учнів, вчителів та громадськості виготовлено 65 тис. наочних посібників [16, арк. 13].

Майстерні та навчальні кабінети в багатьох школах розміщувались у пристосованих тісних приміщеннях. Тому учнівські та вчительські колективи з допомогою колгоспів, підприємств та батьків включались в активну роботу по розширенню шкільних приміщень для ліквідації другої зміни навчання, у будівництво майстерень, теплиць. Таким чином політехнічне навчання впроваджувалося досить повільно, особливо на селі: майстерні не відповідали програмним вимогам, не були достатньо обладнані, не вистачало професійних майстрів-викладачів [13, арк. 79].

Протягом травня на засіданнях колегії в ході обговорення був схвалений план заходів Міністерства освіти УРСР на виконання Закону про зв'язок

школи з життям і про подальший розвиток системи народної освіти в УРСР (9 травня 1959 р.) та систематичного контролю за виконанням поставлених завдань [17, арк. 1-33]. З метою реалізації реформи Міністерство освіти УРСР направило розпорядження (9 липня 1959 р.) завідувачам обласних, районних і міських відділів освіти провести серпневі наради вчителів щодо перебудови школи [18, с. 58-63]. Репрезентовані факти свідчать про те, що процесуально реформа здійснювалася «згори» шляхом директивних розпоряджень від вищих керівних органів освіти до конкретної школи.

Реалізація реформи широко дискутувалася на другому з'їзді вчителів (14-16 жовтня 1959 р., Київ), де міністр освіти УРСР І.К. Білодід у своїй доповіді підсумував її педагогічні результати, а саме: введення з 1954 р. і розвиток виробничого навчання в ряді шкіл України як важливої форми політехнізації та підготовки до трудового життя; розробку навчальних планів для всіх типів шкіл; запровадження обов'язкового 8-річного навчання; створення авторських колективів для написання підручників; навчання дітей обраною батьками мовою [14, с. 172].

Попри висловлені освітянами конкретні вимоги змін шкільної освіти з'їзд у зверненні до вчителівства закликав боротися з «буржуазною ідеологією, передусім з українським буржуазним націоналізмом» [14, с. 181]. Цей факт, а також закладені в змісті освіти системна русифікація дають підстави стверджувати, що реформа мала внутрішньо системний характер і в цілому ідеологічні канони привілювали над педагогічними.

На серйозні недоліки реформи, зокрема, на недооцінку гуманітарного аспекту освіти, реальність загрози зниження загального рівня середньої освіти, у своєму листі на адресу М. Хрущова вказував видатний український педагог-новатор, директор Павлівської середньої школи Кіровоградщини В. Сухомлинський [2, с. 10]. Він став відомим завдяки таким своїм педагогічним працям, як «Серце віддаю дітям», «Народження громадянина», «Як виховати справжню людину», «Сто порад учителям», «Батьківська педагогіка» та ін. Загалом у його доробку – 41 монографія та понад 600 наукових статей, де розкриваються канони високогуманної і демократичної педагогічної концепції, яка органічно поєднує класичну і народну педагогіку. За це видатного педагога звинувачували у відсутності «класового підходу» до виховання.

Загальною проблемою реформування шкільної освіти в УРСР вважаємо реалізацію положення про вибір батьками мови навчання дитини, що продовжило русифікаторську політику щодо української системи освіти самодержавного уряду Російської імперії, сталінського уряду у напрямі створення єдиного радянського народу. Спроби українських письменників, викладачів ВНЗ, учителів після ХХ з'їзду КПРС завдати цьому процесу не мали успіху. Вже згаданий Закон «Про зміцнення зв'язку школи з життям...» (1959), демократично, на перший погляд, надавши батькам право вибирати для своїх дітей мову навчання в школі, поставив українську мову в нерівноправне становище з російською, яка всіляко підтримувалася державою і, звичайно, мала вищий соціальний статус. Склалася абсурдна ситуація, коли не можна було відмовитися від вивчення російської мови, однак можна було ігнорувати українську. В умовах настійливої пропаганди ідеї «злиття націй» і «утворення єдиної мови для всіх народів» це положення Закону про освіту фактично стало інструментом національного нівелювання і русифікації української школи [10, с. 24].

Однією зі спроб боротьби проти русифікації була проведена в лютому 1963 р. республіканська конференція з питань культури української мови, в якій узяли участь понад 800 учителів, письменників, науковців. По суті, вона перетворилася на публічну форму протесту проти переслідування української мови в СРСР. Наводилися численні факти безпідставного обмеження використання української мови, цькування тих, хто виступав за її всебічний розвиток, одностайно було засуджено абсурдну теорію «двомовності нації». Учасники конференції звернулися до керівництва держави з вимогою поліпшити стан української мови, зокрема, запровадити її в усіх освітніх закладах республіки, установах торгівлі, на підприємствах і транспорті, забезпечити підтримку україномовних видавництв, кінематографії [10, с. 33].

На жаль, до думки конференції партійна номенклатура й не думала прислухатися. З року в рік швидкими темпами звужувалася сфера вжитку у школі української мови, скорочувалася мережа українських шкіл, а у великих містах на сході та півдні України вони майже зовсім зникли. «Стан шкільної освіти в містах України настільки скандальний, – з боєм писав І. Дзюба в праці «Інтернаціоналізм чи русифікація?» – що відповідна статистика давно вже не публікується, а дані про кількість українських та неукраїнських шкіл ледве чи не відносяться до найбільших державних таємниць... Але найгірше те, що «українські» школи... зовсім не виховують національну гідність і національне почуття, не дають елементарного усвідомлення своєї національної належності та зв'язаних з цим обов'язків, не забезпечують найменшого знання рідної історії та рідної культури. У більшості з них панує той самий дух вищості і «предпочтительності» російської культури та другорядності української...» [6, с. 175].

Отже, система шкільного навчання і виховання УРСР, яка відзначалася такими вадами, як догматизм, заорганізованість, нівелювання особистості й підпорядкування її волі колективу, настирливе насаджування відірваної від життя комуністичної ідеології та атеїзму, з кожним роком втрачала свою ефективність. Істотною перешкодою, що заважала забезпеченню належного рівня шкільної підготовки, був злидений матеріальний стан освітньої галузі і, відповідно, низька оплата праці педагогів.

На думку російського вченого М.В. Богуславського, найголовніший урок реформи полягає в тому, що «професійне навчання і професійна підготовка не є сферою, інакше притаманною школі». Розвал «хрущовської реформи освіти» відбувся із середини і був спричинений спротивом педагогів, «переконаний у тому, що їхні вихованці повинні вчити логарифми, а не опановувати кладку цегли» [5, с. 190]. Перехід на нову шкільну систему й нові терміни навчання був поспішним, формальним, тому викликав негативну реакцію працівників освіти, батьків (Л.І. Анайкіна) [1, с. 188]. Аналізована реформа мала суперечливий і половинчастий характер насамперед через запровадження професійної освіти учнів на виробництві без урахування їхніх інтересів. Поділяючи міркування російських учених, зазначимо, що в цілому реформа не принесла очікуваних результатів через відсутність комплексного плану фінансового, матеріально-технічного, правового і педагогічного забезпечення.

Висновки. Таким чином, в період реформування освіти М.С. Хрущовим, шкільна освіта не могла розвиватися як національна, бо в її основу покладалася комуністичний принцип. Водночас, незважаючи на матеріальні, фінансові труднощі і завдяки ентузі-

азму вчительства, школа на теренах України в цей період розвивалася як трудова у різних формах (учнівські виробничі бригади, шкільні й міжшкільні

майстерні, спеціальні навчально-виробничі цехи), що потребувало від освітян ґрунтовної розробки змісту шкільної освіти.

Список літератури:

1. Анайкіна Л.И. Партийно-государственная политика в сфере народного образования в РСФСР (1922-1991): монография / Л.И. Анайкіна. – М.: В. Секачев, 2001. – 304 с.
2. Березівська Л.Д. Ідеї В.О. Сухомлинського і Закон про школу 1959 р. / Лариса Березівська // Рід. шк. – 2003. – № 9. – С. 9-12.
3. Березівська Л.Д. Радянська реформа про зміцнення зв'язку школи з життям (1956-1964) // Шляхи освіти. – 2007. – № 14. – С. 42-47.
4. Березівська Л.Д. Реформування шкільної освіти в Україні у ХХ столітті [Текст]: монографія / Л.Д. Березівська; Ін-т педагогіки АПН України. – К.: [СПД Богданова А.М.], 2008. – 406 с.
5. Богуславський М.В. ХХ век российского образования / М.В. Богуславський. – М.: ПЕР СЭ, 2002. – 336 с.
6. Дзюба І.М. Інтернаціоналізм чи русифікація? – К.: Видавничий дім «KM Academia», 1998. – 276 с.
7. Завадська О.Я. Школи України в період перебудови системи народної освіти. – К., Радянська школа, 1964. – 164 с.
8. Закон «Об укреплении связи школы с жизнью и о дальнейшем развитии системы народного образования в СССР». 24 декабря 1958 г. // Документы и материалы по перестройке школы. М: Государственное учебно-педагогическое издательство министерства просвещения, 1960.
9. Закон про зміцнення зв'язку школи з життям і про подальший розвиток системи народної освіти в Українській РСР / Керівні матеріали про школу. – К.: «Радянська школа», 1962.
10. Коляска І.В. Освіта в Радянській Україні. Дослідження дискримінації і русифікації / Коляска І. – Торонто: Peter Martin Association. 1970. – 245 с.
11. На допомогу працівникам шкіл-інтернатів – К.: Радянська школа, 1961. – 242 с.
12. Огнев'юк В.О. Осягнення освіти: підсумки ХХ століття [Текст] / В.О. Огнев'юк. – К.: Навчальна книга, 2003. – 111 с.
13. Романець Л.М. Вчителі загальноосвітніх шкіл УРСР післявоєнного періоду (1945 – друга половина 1950-х років): соціальний статус та повсякденне життя дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Романець Людмила Миколаївна. – Вінниця, 2010. – 246 арк.
14. Съезд учителей Украинской ССР (14-16 окт. 1959 г.). – К.: Радянська школа, 1960. – 320 с.
15. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі ЦДАВО України), ф. 166, оп. 15, спр. 2255, арк. 26.
16. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 15, спр. 2494, 62 арк.
17. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 15, спр. 2462, 283 арк.
18. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 15, спр. 2456, 96 арк.

Марчук Е.А.

Национальный педагогический университет имени М.П. Драгоманова

УЧАСТИЕ УЧИТЕЛЕЙ УССР В ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ПРОЦЕССАХ (1953-1964 ГОДОВ)

Аннотация

Отражены основные тенденции образовательных реформационных процессов второй половины ХХ ст. в Украинской ССР через призму участия в них педагогической интеллигенции. Проанализирована источниковая база и состояние научной разработки истории участия педагогической интеллигенции в реформировании образования Украины 1953 – 1964 гг. Представлены участие учителей в обсуждении, подготовке, принятии и воплощении в жизнь советской реформы об укреплении связи школы с жизнью (1956-1964). Отражена политика партийно-советской власти относительно участия учителей в реформировании школы в период хрущевской «оттепели». Проанализировано отношение учителей к реформе школы и учитывания их предложений при принятии Закона партийно-государственным руководством и воплощение Закона в жизнь с помощью педагогической интеллигенции. **Ключевые слова:** история научно-педагогической и учительской интеллигенции, педагогическая интеллигенция, культурно-просветительские сдвиги 1950-1960-х гг., период хрущевской «оттепели», исторические условия, реформирования, структурная перестройка.

Marchuk O.A.

National Pedagogical University is the name of M.P. Drahomanov

PARTICIPATING OF TEACHER OF UKRAINIAN SSR IS IN EDUCATIONAL REFORMATIVE PROCESSES (1953-1964)

Summary

The basic tendencies of educational reformative processes of the second half of XX of century are reflected in Ukrainian SSR through the prism of participating in them of pedagogical intelligentsia. A spring base and state of scientific development of history of participation of pedagogical intelligentsia are analysed in reformation of formation of Ukraine 1953–1964 Presented participating of teachers in a discussion, preparation, acceptance and embodiment in life of soviet reform about strengthening of connection of school with life (1956–1964). Politics of party-soviet power is reflected in relation to participating of teachers in reformation of school in the period of xrushhovskoyi «thaw». Attitude of teachers is analysed toward reform of school and taking into account of their suggestions at passing an act by party-state guidance and conversion of Law in life with the help of pedagogical intelligentsia.

Keywords: history of scientifically-pedagogical and teaching intelligentsia, pedagogical intelligentsia, cultural and educational changes 1950-1960th, period of xrushhovskoyi «thaw», historical terms, reformations, structural alteration.